

УДК 81'373.43

С. Є. Романчук,
викладач

(Національний технічний університет України "Київський політехнічний інститут")

ОКАЗИОНАЛІЗМИ ЯК ОКРЕМА ГРУПА НЕОЛОГІЗМІВ

У статті розкривається природа оказіонального слова, розглядаються його ознаки та класифікації, питання можливості віднесення оказіоналізмів до пласту неологізмів. Виявлено, що оказіоналізми породжуються цілями висловлювання і контекстом, поза яким вони не відтворюються, характеризуються експресивністю та номінативною факультативністю, створюються для одноразового використання в мовленні.

Як відомо, слово – це історично закріплений у мові знак певного фрагмента дійсності. За оказіональними словами, що перебувають на периферії словникового складу будь-якої мови, у класифікації позамовного світу дійсності не закріплений жоден із її фрагментів. Однак, незважаючи на це, оказіональні слова як похідні одиниці все ж таки здатні особливим чином відображати (точніше – виражати) уявлення про світобачення, світовідчуття і світосприйняття народу [1: 388].

Актуальність роботи. В останні десятиріччя всебічний аналіз оказіональних слів – позасистемних мовленнєвих явищ – викликає всебічний інтерес у фахівців. Це зумовлюється тим, що повне вивчення мови, в тому числі й лексики, передбачає вивчення її не тільки в системі, а й у реалізації, в мовленні [2: 13]. В. Виноградов, зокрема наголошував, що необхідно на основі всієї повноти сучасного мовленнєвого життя в його співвідношенні з системою мови, з нормами її структури та її модифікацій визначити провідні тенденції мовного розвитку, постійно перевіряючи їх на новоутворюваних мовленнєвих явищах [3: 9]. Про це свого часу писав і Ф. де Сосюр: "Саме в мовленні перебуває зародок усіх змін: кожна з них започатковує певна кількість людей, перш ніж ці зміни проникають до загального вжитку" [4: 125]. Мовлення – це сама діяльність мовця і результат цієї діяльності. Мовлення створюється в процесі спілкування. У ньому використовуються ті чи інші засоби мови залежно від даної мовленнєвої ситуації, від завдання мовця, який прагне в кожному конкретному випадку передати за допомогою цих мовних засобів певний зміст, певну думку. Зустрічаються в мовленні й індивідуальні засоби, властиві лише даному відрізку мовлення, даному контексту, що створюються (а не відтворюються) саме в цьому контексті. До таких засобів – власне мовленнєвих, а не мовних – і відносяться оказіоналізми. Вони створені і живуть лише в певному контексті і поза цим контекстом не відтворюються, – наголошує В. Лопатін. У цьому полягає їх головна відмінність від нових слів, що увійшли в мову, стали загальноживаними (неологізмів) [5: 64].

Метою даної статті є дослідження природи оказіоналізму, його ознак та класифікацій; розгляд співвідношення термінів "оказіоналізм" та "неологізм".

При розгляді цих питань ми спиратимемося на праці таких мовознавців як Г. М. Вокальчук [2], В. С. Виноградов [3], В. В. Лопатін [5], Р. С. Зуєва [6], А. Г. Ликов [7], Р. Ю. Намитокова [8], Н. І. Фельдман [9], які розробляли проблеми номінації.

Оказіоналізми, як правило, формуються з наявного мовного матеріалу, а не виникають як абсолютно нові звукосполуки. Якщо певне слово утворено письменником, то лише через те, що мова надала такі можливості, оскільки сформована лексична система накладає певні обмеження на творчу діяльність людей, які створюють нові слова. Номінація стає залежною від лексичної системи, що склалася [6: 11].

Щодо природи оказіонального слова серед дослідників немає однастайності у поглядах. Про це свідчить як різнопланове трактування цього поняття, так і різнобій у термінології. Існує понад тридцять позначень лексичних новотворів. Детальний їх перелік подає В. Лопатін, наприклад: "індивідуальні слова"; "авторські", або "індивідуально-авторські неологізми"; "стилістичні", або "індивідуально-стилістичні неологізми"; "неологізми контексту", "одноразові неологізми", "літературні неологізми", "слова-експромти", "слова-метеори", "неологізми поета", "поетичні неологізми" [5: 64].

У сучасній науці про мову відсутнє єдино прийняте визначення оказіонального слова. Це пояснюється зокрема, об'єктивними труднощами в розмежуванні незувальних та узувальних нових слів (власне мовних неологізмів). Незважаючи на окремі спільні ознаки узувальних неологізмів та оказіональних слів, відмінність у меті їх створення, різні причини й умови їх появи, неоднакове функціональне спрямування не дозволяють розглядати їх як однорідні явища. Головною диференційною ознакою оказіональних слів є їх функціонування поза лексичною системою мови [2: 17].

Дев'ять ознак оказіонального слова, що відрізняють його від узуального (канонічного) слова, виділив О. Ликов:

1. Належність мовленню – найбільш важлива ознака оказіонального слова. Усі інші ознаки являють собою конкретне втілення саме цієї найбільш широкої ознаки. Факт створення (і використання) оказіонального слова – факт мовлення.

2. Утворюваність (невідтворюваність). Утворюваність оказіоналізму протиставляється відтворюваності канонічних слів, тобто властивості бути постійним, історично закріпленим мовним знаком певного фрагмента

дійсності, властивості повторюватись як "одна і та ж" одиниця в різних текстах, властивості готової до використання одиниці. Оказіональне ж слово як чисто мовленнєве явище не належить мові: воно не відтворюється, а заново створюється для кожного конкретного акту його вживання.

3. Словотвірна похідність. Похідне слово складається як мінімум із двох морфем: кореневої (яка є обов'язковою складовою частиною будь-якого слова) та афіксальної словотвірної морфеми. Оказіональне слово за самою своєю суттю обов'язково повинно бути похідним словом, оскільки оказіональне слово являє собою результат відносно вільної комбінації принаймні двох словотвірних морфем, що неминуче призводить до похідності оказіонального слова.

4. Ненормативність. Мотивована неправильність, що носить "запрограмований" характер, може бути одним із проявів поетичного мовлення. Свідоме, певним чином мотивоване відхилення від норми несе в собі також і естетичну інформацію, тобто виступає як образний засіб, як засіб демонстрації якоїсь особливості – мовленнєвої, соціальної, діалектної, професійної, вікової і т.д.

5. Функціональна одноразовість. Ця ознака виражається в тому, що оказіональне слово створюється мовцем для того, щоб воно було використано в мовленні лише один раз. "Абсолютна новизна" оказіоналізму передає унікальність ситуації, її максимальну конкретність, яку в такій мірі канонічне слово виразити не може.

6. Експресивність. Експресивність оказіональних слів носить інгерентний характер. Це означає, що оказіональне слово експресивне само по собі, через особливості своєї внутрішньої словотвірної будови, хоча воно і залежить від контексту.

7. Номінативна факультативність. Канонічне слово – це історично закріплений у мові знак певного фрагмента дійсності. Оказіоналізм є факультативним, не необхідним фактом з точки зору номінації, так як за ним у класифікації позамовного світу дійсності не закріплений жоден із її фрагментів.

8. Синхронно-діахронна дифузність. Оказіоналізми не можуть розглядатися роздільно в синхронному та діахронічному плані, через нерозривність їх синхронного та діахронічного життя. Через одноразовість та невідтворюваність оказіоналізмів взагалі не властива історична протяжність їх функціонування. Синхронному розгляду оказіоналізмів заважає сам фактор народження цих слів, тобто діахронічний фактор. Саме через синхронно-діахронну дифузність, відсутність мовного історичного життя – наголошує О. Ликов – оказіональне слово не можна називати лексичним неологізмом у власному значенні цього терміна.

9. Індивідуальна або авторська належність – ще одна ознака оказіоналізму. Звичайно ж ми не завжди можемо знати кому саме належить оказіоналізм через швидкоплинний характер мовлення.

На основі цих ознак О. Ликов пропонує наступне визначення оказіоналізму.

Оказіональне слово – це мовленнєва експресивна одиниця, наділена властивостями невідтворюваності (утворюваності), ненормативності, номінативної факультативності та словотвірної похідності [7: 36].

В. Лопатін [5], Н. Фельдман [9], В. Виноградов [10], Ю. Скребнев [11] та ін. наголошують на тісному зв'язку новотворів із контекстом, який заважає їхньому широкому вживанню і, як наслідок, – входженню до системи мови. Далі приводимо визначення В. Виноградова.

Оказіональні слова – надбання мовлення. Вони завжди експресивні, створюються конкретним автором, породжуються цілями висловлювання і контекстом, з яким пов'язані і поза яким не відтворюються. Основна їх функція не номінативна, як у звичайних неологізмів, а характеризує. Ці слова іноді стають загальноживаними, тобто входять в лексичну систему мови, проте така метаморфоза відбувається рідко і, головне, вони на неї не претендують, тому що це не просто слова, а особливі слова, спеціально призначені для експресивних та художніх цілей [10: 123].

Специфічною ознакою оказіональних слів мовознавці вважають їхню постійну новизну. Приведемо цитату В. Виноградова: "Спустя десятилетия после своего создания многие окказионализмы не теряют своей новизны, яркости, и продолжают отражать индивидуальность словотворца. Чтобы убедиться в этом, достаточно перечислить хотя бы несколько окказиональных слов, созданных М. Е. Салтыковым-Щедриным: *всенипочемство, вертопрашество, подкузьмение, головушибание, рылокошение, рылобитие, беспощечинность, убаюкиватели (общества), белибердоносцы (литературные), каплунство, халдоватость, натягивать, душедряствовать, топтательные (поползновения), ежоворукавичный (смысл), заднекрыльчатое (знакомство), намазано-колеснейшие (прорицатели) и др*" [10: 123].

Окремі з письменницьких оказіоналізмів з часом можуть увійти до мови, зробитися загальноживаними словами. Такими є новоутворення Салтикова-Щедрина – *пенкосниматель, головопяство, благоглупости; обломовщина* Гончарова і *карамазовщина* Достоевського; *бездарь* – слово, винайдене Ігорем Северяніним. Останнє видання "Словника російської мови" С. І. Ожегова свідчить про те, що в мову увійшло і слово *прозаседаться* (розмовне жаргівливе) – "провести дуже багато часу на засіданнях, зборах і т.п.: *Вы совсем прозаседались*". Створив це слово, як відомо, Маяковський у вірші "Прозаседавшиеся". Таких слів небагато і проникнення їх в мову – справа випадку. *Головопя* і *голюпяство* – утворення, що з'явилися вперше в "Історії одного міста" Салтикова-Щедрина і що з часом міцно увійшли до російської мови як яскраве, зневажливо-образне позначення крайньої недбалості, нетямущості, у веденні будь-якої справи; але в тому, що

саме ці слова увійшли до мови, не було ніякої авторської навмисності, а безліч утворень того ж Щедрина, можливо не менш яскравих і образних, до мови так і не увійшло [5: 67].

Взагалі закріплення нового слова в мові – справа дуже "капризна" і така, що рідко піддається індивідуальній волі. Найбільші шанси закріпитися в мові мають слова-терміни, назви нових понять, наприклад, нових машин, матеріалів, установ. Але і такі новоутворення, що створюються з установкою на загальноновживаність, повинні ще пройти стадію суспільної апробації і можуть виявитися неприйнятими суспільством; тоді їх замінюють інші слова.

Бувають і такі випадки, коли слово, що вже уживалося в минулому як okazіональне, через якийсь час закріплюється в мові, але абсолютно незалежно від свого колишнього okazіонального вживання. Таке слово як би народжується наново. Наприклад слово *звездолет* okazіонально використовував Маяковський ще в 1923 році в поемі "Про це": "С борта / звездолетом / медведьинским братом / горланю стихи мирозданию в шум". Як видно з контексту, слово це використане не зовсім в сучасному сенсі: зорельотом (та до того ж і братом Великої Ведмедиці) тут виявляється сам поет. Цей факт зайвий раз підтверджує нам, що нове народження слова *звездолет* і закріплення його в мові, пов'язані з епохою космічних польотів, ніяк не пов'язані з поемою Маяковського.

Деякі okazіональні слова народжуються двічі, тричі, взагалі кілька разів, під пером різних письменників і часом в кожному випадку самостійно. Від цього вони ще не перестають бути okazіональними, обслуговуючи лише конкретну ситуацію (у даному випадку – декілька ситуацій). Як приклади можна привести прикметник *лошажий* (замість *лошадиный*), що зустрічається у Маяковського і Єсеніна, іменник *сонь* (від *сон*), використаний тими ж поетами і Е. Багріцким, дієслово *берложить*, відмічений у Н. Асєєва і А. Вознесенського. Найчастіше вживані з таких слів стають з часом загальнопоетичними засобами мови і підлягають включенню в тлумачні словники [5: 68].

Okazіональні слова поділяють на потенційні (потенціалізми) та індивідуально-авторські (єгологізми) [5: 7; 10]. Об'єднання цих двох слів під загальною назвою okazіоналізми виправдане: адже і ті і ті є словами, відсутніми в мовній традиції, а отже, такими, які створюються у момент мовлення, тоді як решта всіх слів у момент мовлення відтворюються як готові одиниці мови. Як ті, так і інші в найзагальнішому вигляді можна визначити як слова, що створюються самим автором в усному або письмовому мовленні для потреб даного контексту [7: 6]. Інакше кажучи, обидві групи слів – і потенційні, і індивідуально-авторські – створюються "випадково", okazіонально. Це два полюси своєрідності, новизни і експресивності okazіоналізмів.

Єгологізми, приклади, яких щойно приводилися, створюються за незвичайними або малопродуктивними моделями мови і відрізняються індивідуально-авторською своєрідністю і помітною новизною. Найчастіше вони з'являються в письмовому мовленні і найбільш частотні в сатиричних, гумористичних, пародійних літературних жанрах [10: 123]. На всіх них, так або інакше, накладається свідоме мовне новаторство. Вони породжуються установкою на створення нового слова [5: 87].

Потенційні слова – теж нові лексичні одиниці, які створюються в процесі спілкування на основі високопродуктивних словотворчих моделей. Авторська індивідуальність майже не впливає на їх створення, вони дуже схожі на слова, що існують в мові. Забарвлення новизни як би стушується в них завдяки високій регулярності словотворчого типу, до якого належить створене слово. *Ракетообразный, рюкмообразный, стакановидный, бочковидный, грушеподобный, ракетоподобный* і т.п. – все це приклади потенційних слів. Такі лексичні одиниці немов би скрито, потенційно існують в мові, і потрібний лише певний екстралінгвістичний стимул для їх появи в мовленні. Але все-таки, як справедливо вважають прихильники віднесення потенційних слів до okazіоналізмів, ці слова створюються у момент мовлення, до "відповідного випадку" і не відтворюються як "готові до використання" лексичні одиниці. Створюються кожного разу конкретним індивідом для потреб контексту [5: 70; 8: 12; 10: 124]. Їх не так легко відрізнити від звичайних, загальноновживаних слів. У них завжди відчувається відома частка новизни. У літературній творчості будь-яке потенційне слово, як і будь-який інший okazіоналізм, виконує художню і експресивно-емоційну функції [10: 124].

Г. О. Винокур розкриває суть потенційних слів на прикладі слова *китиха*, створеного Маяковським. "У кожній мові, – пише він, – разом із словами, що уживаються в повсякденній практиці, існують, крім того, свого роду "потенційні слова", тобто слова, яких фактично немає, але які могли б бути, якби того захотіла історична випадковість. Слово *слониха* від слова *слон* – слово реальне і історичне. Але поряд з ним, як його тінь, виникає потенційне слово *китиха*, як жіночий рід до *кит...* Те, що живе в мові прихованим життям..., дане як натяк в системі мови, проривається назовні в подібних явищах мовного новаторства, що перетворює потенційне в актуальне" [5: 70].

Як і всі okazіоналізми, потенційні слова не входять в словарний склад мови. І як вже зазначалося, потенційні слова створюються на основі високопродуктивних словотворчих типів мови. Типи ці приходять на допомогу, коли виникає необхідність в контексті назвати яке-небудь поняття, що не має постійної, загальноприйнятої назви [5: 73].

Все це дозволяє надалі розглядати okazіональні мовні одиниці без диференціації їх на потенційні і індивідуально-авторські слова. Okazіональні слова використовуються в творчості самих різних і різномовних

письменників. На жаль, уважне ставлення до оказіоналізмів не є перекладацьким правилом. Дуже часто перекладачі просто не помічають оказіоналізмів, приймаючи їх за невідомі їм загальноживані слова, і перекладають оказіоналізми звичайною лексикою. Навіть сприймаючи оказіональне слово, багато перекладачів не наважуються зайнятися самотворчістю і удаються до більш менш вдалих описових еквівалентів [10: 124].

Отже ми можемо зробити висновок, що оказіоналізми як явища мовленнєвої діяльності заслуговують на увагу. Природа оказіонального слова до кінця нез'ясована і потребує подальшої уваги. Мовознавцями виділяється дуже багато ознак оказіоналізмів, найважливішими з яких на нашу думку є функціонування в мовленні, поза системою мови, невідтворюваність, словотвірна похідність, експресивність та номінативна факультативність. Ці ознаки розкривають головну відмінність оказіоналізмів від нових слів – оказіоналізми існують лише в певному контексті і поза цим контекстом не відтворюються, створюються мовцем для одноразового використання в мовленні, в той час як неологізми створюються для того, щоб дати назву новим поняттям, які викликані потребами суспільства. Випадки, коли письменницькі оказіоналізми входять до мови є рідкими.

Подальшого дослідження потребує питання диференціації оказіоналізмів на потенційні і індивідуально-авторські слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Нефляшева И. А. Оказиональные слова как экспоненты картины современной жизни (по материалам прессы конца 20 века) / И. А. Нефляшева // Язык и национальные образы мира. Материалы междунар. науч. конф. (20-21 марта 2001 г.). – Майкоп : Изд-во АГУ, 2001. – С. 388–390.
2. Вокальчук Г. М. Авторський неологізм в українській поезії ХХ століття (лексикографічний аспект) : [монографія] / Г. М. Вокальчук ; [за ред. А. П. Грищенка]. – Рівне : Науково-видавничий центр "Перспективи", 2004. – 524 с.
3. Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1964. – № 3. – 9 с.
4. Соссюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / Ф. де Соссюр ; [пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко]. – К. : Основи, 1998. – 324 с.
5. Лопатин В. В. Рождение слова : Неологизмы и окказиональные образования / В. В. Лопатин. – М. : Наука, 1973. – 150 с.
6. Зуева Р. С. К вопросу о разграничении окказиональных и потенциальных слов / Р. С. Зуева // Семантико-стилистические исследования : сб. науч. трудов. – Алма-Ата : Казахский гос. ун-т им. С. М. Кирова, 1989. – С. 7–14.
7. Лыков А. Г. Современная русская лексикология (русское окказиональное слово) : [учебное пособие для филологических факультетов ун-тов] / А. Г. Лыков. – М. : Высшая школа, 1976. – 120 с.
8. Намитокова Р. Ю. Авторские неологизмы : словообразовательный аспект / Р. Ю. Намитокова. – Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1986. – 156 с.
9. Фельдман Н. И. Оказиональные слова и лексикография / Н. И. Фельдман // Вопросы языкознания. – 1987. – №4. – С. 64–73.
10. Виноградов В. С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В. С. Виноградов. – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.
11. Скребнев Ю. М. Основы стилистики английского языка : [учебник для ин-тов и фак. иностр. яз.] / Ю. М. Скребнев. – [2-е изд., испр.]. – М. : ООО "Издательство Астрель", 2000. – 224 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Романчук С. Е. Оказионализмы как отдельная группа неологизмов.

В статье раскрывается природа окказионального слова, рассматриваются его признаки и классификации, вопрос возможности отнесения окказионализмов в состав неологизмов. Выявлено, что окказионализмы порождаются целями высказывания и контекстом, вне которого они не воспроизводятся, характеризуются экспрессивностью и номинативной факультативностью, создаются для одноразового использования в речи.

Romanchuk S. E. Occasional Words as a Separate Class of Neologisms.

The article investigates the nature of occasional words, their features and classifications, as well as the question of differentiation between the notions of occasional word and neologism. The article reveals that occasional words are coined for use at the moment of speech, exist only in the given context and are meant only to "serve the occasion"; their characteristic features are expressiveness and optional nomination.